

УДК 81.367.335

DOI: 10.36550/2415-7988-2021-1-192-213-218

ЩУПКО Світлана Олександрівна –

викладач кафедри інформаційної та соціокультурної діяльності

Західноукраїнського національного університету

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9094-0415>

e-mail: supkonina@gmail.com

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ – СВОЄРІДНЕ ГРАМАТИЧНЕ УТВОРЕННЯ

Постановка і обґрунтування актуальності проблеми. Роль української мови в навчальному процесі у формуванні особистості має важливе значення. Особливого значення набуває вміння самостійно поповнювати свої знання, орієнтуватися в стрімкому потоці нової інформації. Синтаксисові відводиться центральне місце в граматичній системі мови. Це зумовлюється тим, що саме сфері синтаксису належать ті мовні одиниці, які безпосередньо служать для спілкування людей і безпосередньо співвідносять повідомлюване з реальною дійсністю. Речення являє собою центральну одиницю синтаксису, що давно привертає до себе увагу вчених.

Шкільна граматики має бути тісно пов'язана із синтаксисом складного речення. Визначаючи зміст шкільного курсу української мови, треба враховувати потребу системного підходу, всебічного висвітлення мовних явищ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Синтаксис та методика його навчання в різних аспектах – комунікативному, структурному, типологічному, семантичному та ін. досліджували такі відомі науковці як В. Бабайцева, Ф. Буслаєв, Г. Гаврилова, П. Дудик, А. Загнітко, Н. Іваницька, Г. Калашникова, С. Караман, К. Шульжук, О. Пешковський та ін.

Дослідники акцентують увагу на зв'язку словосполучень, простих та складних речень зі значущістю граматичних форм, що враховують семантичний характер синтаксису.

Провідна ідея сучасного вчення про речення – утвердження його центрального місця в граматичній системі мови, виняткової ролі в мовленнєвій діяльності та комунікації. Вчені-синтаксисти розглядають речення як складне та різнопланове утворення в усій багатоаспектній системі його складників. Але на сучасному етапі існують розбіжності у розумінні мовознавцями співвідношення «речення – висловлення – предикативний центр». Також

залишаються дискусійними питання, пов'язані з класифікацією односкладних, простих і складних речень.

Мета статті – з'ясувати, яку роль відіграє складне речення у граматичній системі української мови, дослідити, чому речення являє собою центральну, найважливішу одиницю синтаксису.

Виклад основного матеріалу дослідження. Складне речення – своєрідне граматичне утворення, що протиставляється в синтаксичній системі простому реченню. У функціонуванні складного речення як граматичної одиниці помітні насамперед такі дві особливості, що відрізняють його від простого речення:

1) до складного речення входить кілька поєднаних сурядним або підрядним зв'язком частин, які за своєю внутрішньою структурою нагадують прості самостійні речення;

2) співвідношення між граматичною будовою складного речення і його семантикою полягає в тому, що частини складного речення втрачають свою самостійність і загальне значення складного речення не зводиться до звичайної суми значень його складових частин.

Отже, складне речення – синтаксична одиниця, утворювана граматичним зв'язком між кількома складовими частинами, які щодо внутрішньої будови, як правило, ізоморфні з простими самостійними реченнями, але своєю сукупністю утворюють одну комунікативну одиницю вищого граматичного порядку.

До того ж складне речення не є механічним зчепленням кількох простих речень. Складним реченням властиві своєрідні семантичні та граматичні закономірності, завдяки поєднанню яких вони і виділяються в граматичній системі української мови.

В. Белошاپкова розглядала складне речення з трьох точок зору – формально-граматичної, семантичної та комунікативної – і давала таке його визначення: «Складне речення може бути визначено як об'єднання предикативних одиниць на основі

синтаксичного зв'язку, побудовано за тією чи іншою структурною схемою і призначене для функціонування як одна комунікативна одиниця [1, с. 160]. Наприклад: *День від дня холоднішало, опадало листя, пташки хутко збиралися великими зграями й дзвінко, галасливо прощалися з рідними лісами й полями* (О. Іваненко).

Орієнтуючись на працю В. Белошапкової, визначення складного речення дали такі автори українських граматики, як Вихованець, А. Кашук, А. Грищенко, А. Медушевський та інші. Так, у «Граматиці української мови» І. Вихованця, К. Городенської, А. Грищенка зазначено: «...складне речення є сполученням предикативних одиниць, побудованих за відповідною структурною схемою і призначених для функціонування в ролі цілісної одиниці повідомлення» [5, с. 155].

Однак на цьому пошуки оптимального варіанту визначення складного речення не закінчуються. У 2005 році відновилося старе тлумачення складного речення як поєднання простих речень. Вчення про складне речення – важлива та неоднозначна проблема, яка потребує свого остаточного вирішення.

Для методики вивчення складного речення в основній школі важливо вказати суттєву різницю між простим реченням та складним. Ознаки за якими складне речення відрізняється від простого:

1) просте речення складається з певних словоформ, тобто елементів, значно відмінних від речення; складне речення складається з предикативних одиниць, тобто з елементів більш близьких до поняття складного речення;

2) просте речення – структура монопредикативна, складне речення – поліпредикативна;

3) для простого речення предикативність є його граматичним значенням; у складному реченні предикативність характеризує якість складових частин. Граматичним значенням складного речення є відношення між його частинами;

4) складне речення відрізняється від простого тим, що воно будується за особливими узагальненими зразками (структурними схемами, моделями), відмінними від зразків простих речень.

Характерною рисою для складного речення фахівці вважають також комунікативну цілісність, яка досягається за допомогою інтонації, розташування слів і складових частин. Мовознавці вирізняють такі засади вираження синтаксичних зв'язків у складному реченні: сполучники, сполучні

слова, інтонацію, порядок частин.

За наявністю сполучних засобів складні речення розподіляються на сполучникові (наприклад: *Повітря тремтить від спеки, і в срібнім мареві танцюють далекі тополі* (М. Коцюбинський)) та безсполучникові (наприклад: *Не бійтесь заглядати у словник: це пишній яр, а не сумне провалля* (М. Рильський)).

Складні сполучникові речення поділяються за кількістю складових частин і за характером зв'язку між ними.

За кількістю складових частин розрізняються складні речення мінімальної та багатокомпонентної конструкції (складні речення ускладненого типу). Головною ознакою останніх є наявність у їх будові менш, ніж трьох предикативних частин (наприклад: *Коли сонце сховалось за горою, ми вирішили йти додому біля старого озера, яке чарувало всіх своїм незвичайним лататтям. На небі жодної хмаринки, а земля парує, і над полем мерехтить марево* (О. Копиленко)).

У залежності від виду зв'язку між частинами та засобами його вираження складні сполучникові речення поділяються на складносурядні та складнопідрядні.

За період існування теорії складного речення виявилися розбіжності у визначенні принципів такого розподілу. Так, у 50-ті роки зазначалося, що розподіл на складносурядні та складнопідрядні речення здійснюється на основі смислових відношень. Деякі фахівці вважали, що речення зазначених конструкцій можна розрізнити за синтаксичними зв'язками та засобами їх вираження.

На думку В. Белошапкової, структурна схема складного речення зумовлюється видом синтаксичного зв'язку між його компонентами та засобами його вираження, будовою предикативних одиниць, порядком розташування складових частин.

Вчена називає три основні ознаки, які використовують для послідовної багаторівневої класифікації складних синтаксичних конструкцій: 1) наявність або відсутність засобів зв'язку для об'єднання предикативних частин. На цій підставі розрізняються класи сполучникових і безсполучникових речень; 2) протиставлення сурядності і підрядності предикативних частин у галузі сполучникових конструкцій; 3) віднесеність однієї предикативної частини складнопідрядного речення до одного слова іншої частини або до усієї частини як до одного цілого (розчленовані та нерозчленовані складнопідрядні речення [1, с. 156–157]).

Як зазначалося вище, складні речення розподіляються на сполучникові та безсполучникові. Вперше в проблемі безсполучникових речень приділив увагу О. Пешковський. Фахівець виходив з того, що прості речення поєднуються у складне за допомогою сполучників, сполучних слів та інтонації, а інтонація, на думку вченого, може відповідати певним сполучникам. Тому за характером інтонації О. Пешковський розподілив складні безсполучникові речення на складносурядні та складнопідрядні. Такий погляд на складні безсполучникові речення довго утримувався в лінгвістичній науці.

У 50-ті роки була надрукована робота М. Поспелова, в якій вказувалося, що безсполучникові складні речення – це особливий вид речень з певною семантично-структурною будовою. М. Поспелов зазначав, що необхідно розрізняти складні безсполучникові речення однорідного та неоднорідного складу. Речення однорідного складу він поділяв на перелічувані та зіставні конструкції. Речення неоднорідного складу вчений поділяв на зумовлені, пояснювальні, приєднувальні та причинно-наслідкові конструкції. Але в основу класифікації М. Поспелова було покладено врахування семантичних факторів. Тому виникли інші класифікації.

На далі проблема безсполучникових складних речень зветься, як зазначав С. Дорошенко, до двох питань – обґрунтування граматичної природи складного безсполучникового речення та виявлення наукових засад класифікації безсполучникових складних речень.

Стосовно цих питань С. Дорошенко зазначав: «...відсутність чіткого вираження сурядності чи підрядності у безсполучникових реченнях позбавляє можливість знайти пряму їх відповідність у системі сполучникових утворень, щоб стверджувати про однотипність їх граматичного зв'язку. Те, що між названими різновидами безсполучникових речень і складносурядними та складнопідрядними конструкціями немає відповідності у вираженні такого зв'язку, заперечує можливість використання принципу підстановки сполучників і сполучних слів як методу встановлення типу синтаксичного зв'язку між компонентами безсполучникових речень» [6, с. 152].

Безсполучникові складні речення С. Дорошенко зарахував до розряду сурядних, оскільки в них немає сполучних елементів, завдяки чому вони схожі на самостійні речення. У різні часи подібні

погляди висловлювали й інші вчені.

Помітною віхою у становленні теорії безсполучниковості було принципово нове тлумачення безсполучникових складних речень як самостійного структурно-семантичного типу, що існує незалежно від сполучникових утворень.

Не можна ізолювати безсполучникові речення від сполучникових настільки, щоб не бачити спільності між ними. Заперечення традиційного уявлення про безсполучникові конструкції поклало початок протилежній тенденції у вивченні їх семантичних і граматичних ознак.

Склалося два головні напрямки в трактуванні безсполучникових речень:

1) традиційний, за яким вони розглядаються як семантичні і граматичні різновиди складносурядних і складнопідрядних речень;

2) новий, що визнає складні безсполучникові конструкції самостійним структурно-семантичним типом, незалежним від сполучникових складних структур.

Визнання безсполучникових речень окремим структурно-семантичним типом сприяло переростанню питання про них у самостійну теоретичну проблему, яка була підготовлена всім ходом розвитку синтаксичної теорії.

У 80–90-ті роки методисти працюють над проблемою розвитку вмінь учнів основної школи вживати складні речення в усному та писемному мовленні. У ці роки в підручниках з рідної мови з метою формування в учнів вмінь будувати складні речення пропонувалися такі вправи: порівняння простих і складних речень, виявлення простих і складних речень у тексті, визначення кількості простих речень у складному реченні, виявлення способу зв'язку простих речень у складному реченні, пояснення розділових знаків у складних реченнях, визначення головних членів речення у складному реченні, розстановка пунктуаційних знаків в середині складного речення, визначення межі простих і складних речень у надрукованому без пунктуаційних знаків тексті, утворення складних речень із простих за допомогою сполучників і без них, доповнення складних речень, порівняння складних речень і речень з однорідними членами, письмові відповіді на запитання відновлення деформованих складних речень, диктанти, письмові перекази, твори.

С. Дорошенко, який докладно проаналізував безсполучникові конструкції на матеріалі української мови, виділяє їх в окремий тип речень і здійснює їх аналіз на

основі протиставлення сполучникових та безсполучникових конструкцій. У шкільних підручниках безсполучникові складні речення виділяються в окремий тип. Зв'язок між частинами безсполучникових утворень прирівнюється то до сурядного, то до підрядного, то визначається як недиференційований.

Зіставлення безсполучникового зв'язку зі сполучниковим, прирівнювання його до сурядного чи підрядного, виділення цього зв'язку як недиференційованого видається не зовсім правомірним. «Розмежування сурядності і підрядності стосовно безсполучниковості виявляється неможливим, хоча в семантичному плані між різними видами безсполучникових, складносурядних і складнопідрядних речень встановлюється цілком визначена співвідносність» [6, с. 159].

Виходячи з цього, безсполучникові складні сполучення (не речення) розглядаються за межами синтаксису складного речення, оскільки до переважної більшості таких сполучень не можна застосувати термін «складне речення». Отже, відношення між ними не можуть диференціюватись на сурядні та підрядні. Їх відношення можна кваліфікувати лише зі смислового боку. Тому безсполучникові складні конструкції вважаються особливими синтаксичними утвореннями співвідносними певною мірою з складними реченнями. Однак вони відрізняються від останніх тим, що в них відсутній сполучниковий чи займенниковий зв'язок між частинами.

Виділення ж окремого безсполучникового зв'язку поряд з сурядним і підрядним не є обґрунтованим, оскільки сурядність і підрядність, з одного боку, і безсполучниковість, з іншого, не є явищами одноплановими: безсполучниковість – це не граматичний зв'язок, отже, на одному рівні їх розглядати не можна.

Важливе місце при вивченні синтаксису складного речення в основній школі займає тема: «Багатокомпонентне складне речення». В сучасній лінгвістиці багато труднощів пов'язано з класифікацією елементарних складних речень. Класифікація складних багатокомпонентних речень лише починає створюватись.

Напевно, однією з найбільш науково-обґрунтованих є класифікація Г. Калашникової, за якою виділяється п'ятнадцять моделей поліпредикативних конструкцій на основі врахування таких важливих ознак складного багатокомпонентного речення, як наявність рівнів членування, тип зв'язку на

першому рівні членування, мінімальний кількісний склад частин [7, с. 159].

Калашникова встановлює п'ятнадцять моделей, визначаючи серед них моделі першого ярусу, структурний мінімум яких становить три компоненти; другого ярусу, який складають чотирикомпонентні речення; третього – структурний мінімум якого становлять п'ять компонентні конструкції. При цьому в класифікації вченої поєднуються одночасно як конструктивні для встановлення відповідної моделі і види, і різновиди зв'язку, тому визначаються, наприклад, моделі з сурядністю і послідовною підрядністю, з сурядністю і супідрядністю.

Найпоширенішу модель серед багатокомпонентних речень складають речення з послідовною підрядністю. Ознакою цих конструкцій є те, що в них лише перший підрядний компонент перебуває у прямому, безпосередньому зв'язку з абсолютно незалежною у синтаксичному відношенні головною частиною. Друга і наступні підрядні частини цього речення залежать уже не від абсолютно незалежної частини, а від попередньої підрядної. Усі підрядні речення, за винятком останнього, одночасно виступають і як підрядні щодо попередньої частини, і як головні стосовно підрядної частини, що розташована безпосередньо біля них. Наприклад: *«Тепер ми знаєм, звідки сили брали ви, щоб так прожити ув однім житті життів багато, повно і натхненно» (І. Драч).*

Поширеним реченням є речення двоступеневої підрядності: спочатку йде головне речення, за ним підрядне першого ступеня, далі – підрядне другого ступеня і т.д. Наприклад: *«Хтось з дітей сказав, що чув від свого діда, ніби тут поблизу є печери, в яких козаки Богдана Хмельницького переховували свій порох та зброю» (І. Цюпа).*

Нерідко підрядні речення одного ступеня, що йдуть після головної частини, розриваються підрядними наступних ступенів. Наприклад: *«Ще за якийсь час Володимир Гейко відчув, що хвилі, які біжать до берега нестримною чередою, не допомагають йому, а навіть перешикоджають, беруть його на свої піняві стини і кидають назад» (Д. Ткач).*

Речення з неоднорідною супідрядністю на відміну від інших багаточленних конструкцій неможливо конструювати на базі головної частини, здатної підпорядковувати підрядне тільки одного семантико-граматичного типу. Наприклад:

«Сонце, хоч і піднялося невисоко, світить яскраво, як може воно світити тільки в розпалі літа».

Вчений К. Ф. Шульжук вказує на три різновиди неоднорідної супідрядності: комбінована, конструкції з приодночленною супідрядністю, конструкції з різночленною супідрядністю.

Речення з однорідною супідрядністю – це такі речення, в яких при одній головній частині наявні дві і більше підрядних, що пояснюють якийсь член головної частини чи всю головну частину в цілому. В одних випадках уся супідрядна частина відноситься до головної як єдине ціле. Як правило, підрядні частини в такому разі обов'язково поєднуються між собою сполучниками сурядності: *«Знову згадалось, як їхав у білий світ, а він котився йому в очі своїми осінніми барвами»*; *«Хоч Галька була старшою за мене аж на два роки, а Сердюків Антон уже парубкував, нас усіх записали до першого класу»* (П. Панч).

Сучасний аспект системи багатокомпонентних складних речень передбачає розгляд семантики та сполучуваності предикативних частин таких конструкцій. Види підрядних частин у багатьох випадках зумовлюються семантичними властивостями головних та елементів, з яких вони складаються. У першу чергу це стосується одночлених складнопідрядних речень, тобто конструкцій, в яких функцію однорідних супідрядних виконують підрядні з'ясувальні, підрядні займенниково-означальні та присубстантивно-означальні.

К. Шульжук окремо виділяє складні речення з сурядністю і підрядністю та складні речення з підрядністю і сурядністю [10, с. 128–129]. Ведучим вважається той зв'язок, що йде першим. Речення *«Печаль житніх степів стояла в очах хліборобів, і вони ніяк не могли збагнути для чого їм треба було поховати свою святиню – зерно»* (М. Стельмах).

«По обидва боки шляху лежали не займані землі, які чергувалися з перелісками, а далі синіла смуга лісу» (П. Панч) – це складне речення з підрядністю і сурядністю. Очевидно, немає потреби доводити, що ведучим і в першому, і в другому випадках виступає сурядний зв'язок, що, підтверджують і сучасні мовознавці, які залишають поза увагою внутрішні зв'язки між частинами таких структур і визначають їх як складносурядні.

Дослідження ієрархії синтаксичних зв'язків та семантико-синтаксичних

відношень між частинами та компонентами складного багатокомпонентного речення має важливе значення на сучасному етапі розвитку синтаксису складного речення. Синтаксисові відводиться центральне місце в граматичній системі мови. Речення ж являє собою центральну одиницю синтаксису, що давно привертає до себе увагу вчених. Останнім часом у мовознавстві великий інтерес викликають проблеми значення речення, мовної та мовленнєвої семантики. Мовленнєва семантика зумовлюється лексичними значеннями слів, що складають речення. З семантикою речення пов'язано ряд проблем. Семантична структура складного речення стала об'єктом всебічного дослідження, переважна більшість лінгвістів відзначає важливість дослідження речення з погляду його значення, взаємодії семантичної та формальної структур.

У сучасній школі поняття науковості визначається перш за все методологією науки про мову, що забезпечує формування правильних поглядів на матеріальну природу рідної мови, її функції, на систему мовних засобів, на розуміння питання про зміст і форму у мові. Тільки на цій основі може бути створений справді науковий шкільний курс української мови.

У навчальному процесі роль рідної мови у формуванні особистості учня все більше посилюється. Особливого значення набуває вміння самостійно поповнювати свої знання з мови, орієнтуватися в стрімкому потоці нової інформації.

В. Сухомлинський підкреслював, що викладання мови – найважча справа. Викладати цей предмет повинні найздібніші і найталановитіші. Бо це не просто передача знань, практичних умінь, навичок. Це передусім виховання. Виховання розуму, формування думки, копіткє різьблення і ліплення найтонших рис духовного обличчя людини.

Висновки та перспективи подальших розвідок напряму. Граматична система мови по суті базується на синтаксисові речення. Роль цього розділу в шкільному курсі української мови надзвичайно велика. Систематичне вивчення синтаксису складного речення не тільки завершує роботу над комплексом мовних засобів, над усвідомленням структури мови, а й забезпечує практичне оволодіння всіма мовними засобами.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

1. Белошапкова В. А. Сложное предложение в современном русском языке. М. : Просвещение, 1987. 160 с.
2. Василюк А. Сучасні освітні системи. Ніжин: НДПУ, 2002 140 с.
3. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис / І. Р. Вихованець. К. : Либідь, 1993. 172 с.
4. Гаврилова Г. Ф. Усложненное сложное предложение в русском языке. Ростов-н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 1979. 228 с.
5. Грищенко А. П. Складносурядне речення в сучасній українській літературній мові. К. : Наук.думка, 1991. 155 с.
6. Дорошенко С. І. Складні безсполучникові конструкції в сучасній українській мові. Х. : Вища шк., 1987. 152 с.
7. Калашникова Г. Ф. Многокомпонентные сложные предложения в современном русском языке. Х. : Выш. шк. Изд-во. при Харьк. ун-те, 1979. 159 с.
8. Караман С. О. Методика навчання української мови в гімназії / С. О. Караман. К.: Ленвіт, 2000. 272 с.
9. Рудницька О. П. Основи педагогічних досліджень / О. П. Рудницька, А. Г. Болгарський. К. : Експрес-об'ява, 2000. 162 с.
10. Шульжук К.Ф. Складні багатоконпонентні речення в українській мові. К. : Вища шк. 1986. С. 128–129.
11. Щербина В. І. Інтерактивні технології на уроках української мови та літератури / В. І. Щербина, О. В. Романенко. Харків: Видавнича група «Основи». 2005. С. 96–98.

REFERENCES

1. Bieloshapkova, V. A. (1987). *Slozhnoe predlozhenye v sovremennom russkom yazyke*. [A complex sentence in modern Russian]. Moscow.
2. Vasyliuk, A. (2002). *Suchasni osvitni systemy*. [Modern educational systems]. Nizhyn.
3. Vykhovanets, I. R.(1993). *Hramatyka ukrainskoi movy. Syntaksys*. [Grammar of the Ukrainian language]. Kiev.
4. Havrylova, H. F.(1979). *Uslozhnennoe slozhnoe predlozhenye v russkom yazyke*.

[Complicated complex sentence in Russian]. Rostov-n/D.

5. Hryshchenko, A. P.(1991). *Skladnosuriadne rechennia v suchasni ukrainskii literaturnii movi*. [Complex sentence in modern Ukrainian literary language]. Kiev.
6. Doroshenko, S. I. (1987). *Skladni bezspoluchnykovi konstruktсии v suchasni ukrainskii movi*. [Complex conjunctionless constructions in the modern Ukrainian language]. Kharkiv.
7. Kalashnykova, H. F. (1979). *Mnohokomponentnye slozhnye predlozheniya v sovremennom russkom yazyke*. [Multicomponent complex sentences in modern Russian]. Kharkiv.
8. Karaman, S. O. (2000). *Metodyka navchannia ukrainskoi movy v himnazii*. [Methods of teaching the Ukrainian language in high school]. Kiev.
9. Rudnytska, O. P. (2000). *Osnovy pedahohichnykh doslidzhen*. [Fundamentals of pedagogical research]. Kiev.
10. Shulzhuk, K. F. (1986). *Skladni bahatokomponentni rechennia v ukrainskii movi*. [Complex multicomponent sentences in the Ukrainian language]. Kiev.
11. Shcherbina, V. I. (2005). *Interaktyvni tekhnolohii na urokakh ukrainskoi movy ta literatury*. [Interactive technologies in Ukrainian language and literature lessons]. Kharkiv.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

ЩУПКО Світлана Олександрівна – викладач кафедри інформаційної та соціокультурної діяльності Західноукраїнського національного університету.

Наукові інтереси: лінгвістичні засади навчання синтаксису.

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

SHCHUPKO Svitlana Oleksandrivna – Lecturer of the Department of Information and Socio-Cultural Activities of the Faculty of Social Sciences and Humanities, Western Ukrainian National University.

Circle of scientific interests: linguistic principles of learning syntax.

Стаття надійшла до редакції 02.03.2021 р.